

Jaarverslag 2005 BATO

Afgelopen jaar was weer een actief jaar voor BATO. Het speuren in het veld heeft weer een aantal leuke vondsten opgeleverd. We hebben dit jaar o.a. twee bijzondere ringen gevonden, deze worden beschreven in dit jaarverslag. De vele gevonden metalen voorwerpen zijn door Guus Taconis vakkundig gereinigd en geconserveerd. Dankzij het werk van Guus werden onleesbare munten weer leesbaar. Een dagwaarneming in juni 2005 kan gezien worden als een hoogtepunt. Deze waarneming geschiedde onder leiding van archeoloog en promovendus Stijn Heeren. We hebben met onze vereniging en hulp van anderen (Mark Komen, Petra Hoff, Maurice de Kleijn) een resterend stukje van het grafveld in Passewaaij opgegraven. Het was een prachtige en gezellige dag met veel mooie resultaten.

In 2005 is ook weer dankbaar gebruik gemaakt van de collecties van BATO. Paul Romijn heeft enkele vondsten met een religieuze betekenis uit onze collectie gebruikt voor een tentoonstelling in het Regionaal Archief Rivierenland. Willem Spekking heeft op verzoek van de heer Beumer een kleine tentoonstelling samengesteld over Passewaaij. Deze tentoonstelling werd georganiseerd voor de opening van de SKOR-school 'De Bataaf'. Kinderen en ouders toonden veel interesse voor deze minitentoonstelling. De zeer zeldzame unster (weegschaal), die enkele jaren geleden door BATO is gevonden, is afgelopen jaar in Nijmegen gerestaureerd door Ronny Meijers. Van deze vondst is ook een exacte kopie gemaakt voor leerdoeleinden. De unster is nog tot maart 2006 te bewonderen in het museum het Valkhof te Nijmegen.

Ook zijn er weer enkele publicaties verschenen waarvoor vondsten van BATO zijn gebruikt. In het boek "Gewapende Bataven", een promotieonderzoek van Johan Nicolay (ACVU-HBS) werden verschillende Romeinse militair gerelateerde vondsten gebruikt. Er verscheen een boek van prof. Nico Roymans: *Ethnic Identity and Imperial power*. In dit onderzoek zijn verschillende regenboogshotels (lokale munten uit de IJzertijd) uit de BATO collecties gebruikt. Wij betreuren het dat wij als vereniging niet in dat boek worden vermeldt. Mark Komen heeft afgelopen jaar zijn afstudeerscriptie (VU) over natuursteen uit Passewaaij voltooid. Voor zijn onderzoek is ook gebruik gemaakt van natuursteen uit de BATO collecties. Een verslag hiervan heeft Mark speciaal, als dank aan BATO, voor dit jaarverslag geschreven.

Tot slot hebben wij ook binnen verschillende activiteiten verricht. Zo werden er weer verschillende potten gerestaureerd door Franka Zondag en Jaap Aafjes. Jaap heeft naar aanleiding van een gevonden weefgewicht een replica gemaakt van een weefgetouw. Voor deze replica zijn we speciaal naar het prehistorisch openlucht museum in Eindhoven gegaan. Voor het weefgetouw zijn ook replica's gemaakt van aardewerken gewichten. Deze gewichten van rivierklei zijn door 'Klei Allerlei' in Ophemert op een authentieke wijze gebakken (houtvuur), de replica's zijn nauwelijks te onderscheiden van het originele weefgewicht. Willem Spekking en Guus Taconis zijn momenteel bezig met het conserveren van een 16^e eeuwse houten ton. Deze ton werd gevonden tijdens een opgraving in de binnenstad van Tiel. Voordat de ton in het conserveringsbad is gedaan zijn de planken nauwkeurig getekend door Twan Bäcker. Het conserveren van de ton zal meer dan een jaar in beslag nemen. Na het conserveren kan de ton tentoongesteld worden en is hiermee gered van zijn ondergang.

Dirk Oomen

INHOUD JAARVERSLAG 2005:

Biddenstebuiten	Paul Romijn
In de ban van de ringen	Dirk Oomen
Unster gerestaureerd	Willem Spekking
Natuursteen uit Passewaaij	Mark Komen
Waarneming Passewaaij (intro)	Dirk Oomen
Archeologische waarnemingen Passewaaij	drs. S. (Stijn) Heeren, archeoloog/ promovendus ACVU
Fysisch antropologisch onderzoek	drs. S. (Steffen) Baetsen, archeoloog/ fysisch antropoloog

BIDDENSTEBUITEN

Dat samenwerking mooie producten kan opleveren bleek maar weer eens uit de tentoonstelling “Biddenstebuiten, religieus erfgoed in Tiel”. Deze 97ste tentoonstelling in het stadsarchief is gemaakt in het kader van Open Monumentendag 2005 en samengesteld door BATO en de archiefdienst. In de bijbehorende catalogus zijn ook teksten opgenomen van Annette Koenders en Huub van Heiningen.

De prachtige tentoonstelling over de religie in de gemeente Tiel liet een keur aan documenten zien. Alle religies in de gemeentelijke samenleving werden genoemd en vooral getoond. Met prachtige foto's, tekeningen en boeken werd hun bestaan en belijdenis verbeeld. Maar dat was niet alles! Het tentoonstellingsthema leende zich uitstekend voor het gebruik van de BATO-vondsten.

Het archief bood de mogelijkheid om twee grote vitrines te gebruiken voor deze vondsten. De vondsten zijn gedaan tijdens archeologische onderzoeken. Deze onderzoeken zijn uitgevoerd in de Tielse binnenstad en in het gebied rondom Tiel. Enkele van de vondsten die in de tentoonstelling waren te zien zijn afkomstig uit een beerput van het afgebroken Sint-Agnietenklooster. Dit klooster was gelegen aan de Efterstraat, nu Sint-Agnietenstraat. In de beerput bevonden zich een pijpenbeeldje, enkele boekbandjes en een loden kruis. Naast deze vondsten konden de bezoekers ook een gouden solidus, een zilveren ring gewijd aan Mercurius, een Mercuriusbeeldje, een kopergravure, een pauselijk zegel, een tinnen imitatie van een jakobsschelp en twee bronzen delen van de Christusfiguur bewonderen. Het zou te ver voeren om op deze plaats de uitvoerige beschrijving uit de catalogus weer te geven, dus volgt hieronder een kortere beschrijving van bijna alle getoonde vondsten.

Eén van de meest in het oog springende vondsten was zeker de gouden solidus uit de vierde eeuw na Christus. Na de machtsstrijd van de Romeinse keizer Constantinus I met medekeizer Licinus was het één van de zonen van Constantinus I, namelijk Constantinus II, die deze munt liet slaan. In navolging van zijn vader liet hij op de munt een kruis afbeelden. In het christendom wordt met het kruis het sterven van Christus, het lijden, de verzoening en de verlossing gesymboliseerd. De munt is geslagen tussen 337-340 n.C.

De bezoekers van de tentoonstelling hadden heel veel aandacht voor het uiterst minutieus in brons uitgevoerde Mercuriusbeeldje. In de Romeinse tijd was Mercurius de god van de reizigers, de handelaars, maar ook van de struikrovers. Tevens trad hij op als begeleider van de gestorvenen naar de onderwereld. Hij is te herkennen aan een aantal vaste attributen, waaronder de slangenstaf en de geldbuidel. Mercurius heeft vleugels aan zijn hoofd en enkels waardoor hij zich snel kan voortbewegen. Soms draagt hij ook een vleugelhoed. Mercurius is verwant aan de Griekse god Hermes. Zijn cultus was voornamelijk gericht op het succes in het zaken doen. Aan hem werd een offer gebracht om een goede transactie te

verkrijgen.

In de door Martin van Oers prachtig uitgevoerde presentatie kwam ook een torso van de Christusfiguur volledig tot zijn recht. De uitbeelding van de Christusfiguur is steeds afhankelijk geweest van de heersende opvattingen. In de eerste eeuwen werd Christus vaak symbolisch voorgesteld door een kruis, lam, vis, adelaar, wijnrank, schip, pelikaan of kandelaar. Eén van de oudst bekende afbeeldingen is die van Christus op een gewelfmozaïek in de grafkapel onder de Sint-Pieter in Rome. Hier is Christus voorgesteld als menner van een zonnewagen. De verbeelding van de lijdende Christus aan het kruis werd pas algemeen aanvaard in de middeleeuwen. De hier afgebeelde torso heeft waarschijnlijk deel uitgemaakt van een bronzen beeldje dat op een kruisje was bevestigd.

Deze tinnen imitatie van een jakobsschelp symboliseert de pelgrimstocht naar Santiago de Compostela waar Jakobus de Meerdere (de oudere) wordt vereerd. Hij was één van de eerst geroepen discipelen en behoorde met zijn broer Johannes en met Petrus tot de intiemste leerlingen van Jezus. Op bevel van koning Agrippa I werd hij in het jaar 44 n.C. ter dood gebracht. Volgens een onhoudbare traditie zou hij in Spanje hebben gepredikt en daar gestorven zijn. Dezelfde traditie vertelt dat zijn gebeente in de negende eeuw is teruggevonden in Santiago de Compostela. In de middeleeuwen is Jakobus één van de meest vereerde volksheiligen. Vanaf de twaalfde eeuw werd Jakobus uitgebeeld als een pelgrim, met een staf, breedgerande hoed en reistas. Op de hoed of mantel draagt hij een jakobsschelp. In

de late middeleeuwen waren het niet alleen de schelpen zelf die werden meegenomen uit Santiago de Compostela, maar ook imitaties die herinnerden aan de pelgrimstocht. Alle denkbare materialen werden gebruikt om de schelp gestalte te geven. Zo zijn er imitaties van brons, zilver, lood, git, ivoor en van tin bekend, zoals die in de afbeelding.

In de zestiende eeuw was er een altaar in de Sint-Maartenskerk (in Tiel) toegewijd aan de heilige Jakobus de Meerdere en de heilige Martinus. De hieraan verbonden vicarie was gefundeerd in het jaar 1386 door Rutger de Stiga, priester.

Het hiernaast getoonde beeldje uit de 15de eeuw wordt aangeduid als het type: Onze Lieve Vrouw van Foy. Een dergelijk beeldje werd in 1609 in Foy (België) in een omgehakte eik gevonden. Op die plaats ontstond een bedevaartsoord, maar ook op andere plaatsen werd dit type beeldje vanaf de 17de eeuw vereerd. Bekende bedevaartsoorden zijn: Meerveldhoven, Maastricht, Roermond, Oudewater en Haastrecht.

Een vergelijkend onderzoek liet zien dat het beeldje van Meerveldhoven veel overeenkomsten vertoont met ons Tielse beeldje. Dit beeldje heeft ongeveer dezelfde hoogte (38 cm) en stelt de gekroonde moeder Maria voor. Op de rechterarm draagt zij het Christuskind dat gedeeltelijk in haar kled is gewikkeld en met haar linkerhand houdt zij het rechtervoetje van het kind vast. Op het voetstuk van het beeldje is een drietal nissen aangebracht, met daarin reliëfs van een monnik met een opengeslagen boek, een gekroonde figuur en een figuur met een bandrol in de handen. De verklaring van deze borstbeelden als allegorieën van Christus als priester, koning en profeet ligt voor de hand maar is zeker niet door iedereen aanvaard.

Paul Romijn

IN DE BAN VAN DE RINGEN

Afgelopen jaar werden door BATO twee ringen gevonden. Een ring had een mysterieuze vorm en in de andere ring stond een vreemde inscriptie. De voor ons onbekende ringen heeft BATO lang bezig gehouden omdat we niet wisten waar de vorm vandaan kwam en wat de inscriptie betekende. Uiteindelijk resulteerde een lange zoektocht in een antwoord.

Ring met mysterieuze vorm

Met de vondst van een bronzen ring afgelopen herfst op een akker wisten we meteen dat het een Romeinse was. De niet ronde maar ellipsvormige contourvorm is een typisch model uit de laat Romeinse tijd. Op de bovenkant van de ring zat een grote brok corrosie waardoor we niet wisten of er een steen of inscriptie in zou zitten. Conservator van BATO (Guus Taconis) heeft de ring deskundig onder handen genomen. Onder de microscoop werd het vuil zorgvuldig verwijderd en de bovenkant van de ring werd zo onthuld. Helaas geen steen en ook geen inscriptie maar een raar afgebroken oogje naast een vlakke bovenkant. De vorm van de ring was dus asymmetrisch, dat hadden wij nog niet eerder zo gevonden. Dat afgebroken oogje aan de zijkant waar zou dat toch voor dienen? En waarom zou deze afgebroken zijn? Een

bevestiging van een steentje of misschien zat er wel een dekseltje op de ring? Na het bestuderen van vele boeken over Romeinse ringen konden we maar geen ring vinden die op onze ring leek. Wel vonden we een aantal afbeeldingen van ringen met overeenkomsten. Op enkele ringen zat een sleuteltje dat qua

vorm deels gelijk is met die van onze ring. Dit zou kunnen betekenen dat het afgebroken oogje een restant is van een afgebroken sleuteltje. Hiermee hebben we waarschijnlijk ons mysterie opgelost: een laat Romeinse sleutelring. De sleutel is waarschijnlijk op zijn zwakste punt van de ring afgebroken.

afbeeldingen van Romeinse sleutelringen.

Ring met onbekende inscriptie:

Een tweede ring werd ook op een akker gevonden. Het ging deze keer om een kleine dunne ring van messing. Omdat we op een Romeinse nederzetting aan het zoeken waren, dachten wij in eerste instantie dat het een eenvoudig Romeins ringetje zou zijn. Na het schoonmaken en conserveren door Guus Taconis ontdekten we verschillende krasjes op de ring. Deze krasjes bleken op een zeer zorgvuldige wijze te zijn gezet, het leken tekens te zijn. De herhaling van de tekens deed ons vermoeden dat het letters waren. Vele uren zoeken in boeken leverde geen soortgelijke schrift op en de ouderdom, betekenis en herkomst bleef onbekend. Ook hebben we de ring aan een aantal archeologen laten zien, helaas konden zij ons niet verder helpen.

Ring van BATO met inscriptie

Maanden na de vondst en de grote zoektocht ontdekte Paul Romijn een afbeelding met een ring met dezelfde inscriptie. De inscriptie in de ring bleek Maria te zijn. Wanneer we naar onze ring kijken blijkt dat in de ring exact hetzelfde schrift staat in tweevoud: MARIA$\langle \rangle$MARIA. Hiermee hebben we de betekenis van de ring gevonden en ook de datering, namelijk 16^e eeuw. We hebben na de ontdekking contact opgenomen met de auteur van het boek (Gert Gesink). Volgens

Gert zou dit type ring vaker gevonden worden maar waar die precies vandaan komt wist hij niet. Het is ons nog niet gelukt de herkomst van het schrift te achterhalen. Waar komt de ring vandaan? Zou de ring gebruikt zijn als pelgrimsinsigne? Is de breuk opzettelijk? Na elk antwoord ontstaan er weer nieuwe vragen.

Dirk Oomen

UNSTER GERESTAUREERD

Tijdens onze campagne van 1998-1999 werd door Dirk Oomen een unster (weegschaal) gevonden uit de Romeinse tijd. Die unster is afgelopen jaar gebruikt voor de tentoonstelling 'De Bataven' in het Museum het Valkhof te Nijmegen. Na de tentoonstelling heeft restauratiedeskundige Ronny Meijers de unster geconserveerd en gereconstrueerd. Tijdens het schoonmaken van het brons kwam de verdwenen maatindeling weer tevoorschijn. Ronny heeft een eigen interpretatie gevolgd voor een reconstructie. Afbeeldingen van soortgelijke unsters uit zuid Europa hebben hierbij als voorbeeld gediend. Volgens ons zaten de lepelvormige hangertjes niet aan een schaaltje maar aan het loden gewicht (1.4 kg = 4 libra). De inhoud en de grootte van het toegevoegde schaaltje staat in de reconstructie niet in verhouding met het zware contragewicht. Wij denken dat de reconstructie onjuist is.

In de hals werd door Ronny een restant ontdekt van een houten stok. Dit stukje hout is verwijderd en opgestuurd naar de ROB (Rijksdienst voor Oudheidkundig Onderzoek) voor determinatie. De verdwenen houten stok is vervangen door een kunststof buis. De unster is met de toevoegingen weer in authentieke staat teruggebracht.

Na de restauratie en reconstructie is de unster weer in een vitrine van het museum het Valkhof gezet. Het museum heeft hiervoor een bruikleenovereenkomst tot 1 maart 2006. Toen de vinder van het voorwerp onlangs in het museum was, trof hij de unster niet aan. Bij navraag bleek de unster tijdelijk uit de collectie te zijn genomen om er een exacte kopie van te maken. De kopie zal gebruikt worden voor leerdoeleinden. Kinderen kunnen o.a. met de kopie speelsgewijs kennis maken met voorwerpen uit de Romeinse tijd. Momenteel is de unster van BATO weer in volle glorie te bewonderen in het Valkhof.

De unster van BATO gerestaureerd in het Valkhof (foto, restauratie en reconstructie door Ronny Meijers)

HET INHEEMS-ROMEINSE NATUURSTEEN UIT TIEL-PASSEWAAY

Op de plek waar inmiddels de nieuwbouwwijk Passewaaij is verrezen, lagen ca. 2000 jaar geleden twee nederzettingen met daartussen één grafveld. Deze zijn grotendeels blootgelegd door jarenlange opgravingen voorafgaand aan de bouw in Passewaaij.¹ Gedurende de opgraving zijn een groot aantal structuren (gebouwen, greppels, kuilen, graven etc.) en artefacten (aardewerk, bot, metaal) gevonden. Naar veel van deze vondstcategorieën is voorheen onderzoek verricht en een deel van de categorieën is gepresenteerd als doctoraalscriptie. Afgelopen september (2005) is daar een nieuwe scriptietitel aan toegevoegd. De auteur van dit artikel is afgestudeerd op basis van de volgende scriptie: *Het natuursteen van een inheems-Romeinse nederzetting en grafveld te Tiel-Passewaaij*. De scriptie beschrijft slechts één van de bovengenoemde twee nederzettingen. Deze nederzetting ligt ten oosten van het grafveld. Beiden zijn gesitueerd aan weerszijden van de Passewaaijse Hogeweg. Met de term natuursteen uit de titel wordt steen bedoeld dat door natuurlijke processen is gevormd. Baksteen en dakpan vielen dus buiten het onderzoek. Hieronder worden een aantal resultaten uit dit onderzoek gepresenteerd. Dit wordt voorafgegaan door een beschrijving van het onderzoek naar het natuursteen.

Methodologie

Na het voltooien van de opgraving is het natuursteen, net als alle andere vondstcategorieën, geadmistreerd en opgeslagen in dozen. Vervolgens is het natuursteen verder onderzocht en zijn de gegevens geregistreerd in een database. De uiteindelijke database telt meer dan 1600 nummers.

Tijdens het onderzoek zijn alle fragmenten ingedeeld per natuursteensoort. Het natuursteen vertoont kenmerken zoals: aantal, gewicht en eventueel bewerkingssporen. Na het bekijken van de verschillende fragmenten is de natuursteendatabase gekoppeld aan de grafveld- en nederzettinggegevens. Om betere resultaten te krijgen is hierbij gekozen om alleen natuursteen gevonden in structuren te gebruiken. Het gaat hierbij 1.021 fragmenten die samen een gewicht hebben van 103 kg gevonden in 136 structuren. Met structuren worden bijvoorbeeld gebouwen, bijgebouwen greppels, waterputten, kuilen en voor het grafveld graven en randstructuren (kringgreppels) bedoeld. Het voordeel is dat deze structuren vaak gedateerd zijn. Deze dateringen kunnen verworven zijn door aardewerk of metaal.² Veelvoorkomende natuursteensoorten zijn: tefriet, siltsteen, tufsteen, leisteen, bioclastische kalksteen, schalie/schist, zandsteen, conglomeraat, vuursteen en kwarts. Een groot deel van het gebruikte natuursteen in de Romeinse tijd komt uit buurlanden van het huidige Nederland: Duitsland, België, Frankrijk en Groot-Brittannië. Het natuursteen kan op twee manieren de nederzetting Tiel-Passewaaij hebben bereikt. Ten eerste op natuurlijke wijze. Het natuursteen heeft via de rivieren Rijn of Maas en later de Waal de vondstlocatie bereikt. De tweede optie is dat het natuursteen de nederzetting heeft bereikt door menselijke inspanning. Het natuursteen is dan mogelijk door de bewoners zelf gehaald, eerder kan men denken aan natuursteen dat verhandeld is aan de bewoners van de nederzetting.

¹ Zie voor meer informatie over de nederzetting en het grafveld bijvoorbeeld de Vereniging Oudheidkamer voor Tiel en Omstreken jaarverslagen 1998 en 1999.

De opgraving werd uitgevoerd door mensen van ACVU-HBS (voorheen het AIVU), deze werden bijgestaan door de enthousiaste amateurs van BATO.

² Naast dateringen verkregen uit vondsten zijn een aantal structuren gedateerd op basis van hun ligging ten opzichte van de restgeul. Deze geul loopt centraal van oost naar west door de nederzetting en stroomt verder ten noorden van het grafveld.

Verder kunnen bewerkingssporen op natuursteenfragmenten een licht werpen op de functie van een structuur. Zo wijzen leisteenfragmenten met nagelgaten bijvoorbeeld op gebruik als dakbedekking.

Resultaten

Algemeen

Het natuursteen uit de nederzetting en grafveld laat een duidelijk piek zien van ca. 150 tot ca. 450 na Chr. Dus in het verloop van twee Romeinse tijdvakken namelijk de midden-Romeinse tijd (ca. 150-250 na Chr.) en de laat-Romeinse periode (ca. 250-450 na Chr.).³ Naast natuursteensoorten die voor de midden-Romeinse tijd binnen de nederzetting voorkomen, worden ook 'nieuwe' soorten vanaf deze periode gevonden. Een natuursteensoort die in alle periodes binnen de nederzetting voorkomt is bijvoorbeeld tefriet. Onder de nieuwkomers vallen soorten als: tufsteen, leisteen en bioclastische kalksteen. Dit zijn allemaal natuursteensoorten die in ver weg gelegen groeves gewonnen worden en via transport in het rivierengebied zijn gebracht. Deze natuursteensoorten kunnen dus gezien de transportkosten vrij kostbaar geweest zijn. Toch moet het de moeite waard geweest zijn om deze naar het rivierengebied te vervoeren. Het Romeinse leger lijkt verantwoordelijk voor het winnen en vervoeren van dit materiaal.⁴

Voor de vondst van deze waarschijnlijk dure natuursteensoorten binnen de nederzetting en grafveld is een verklaring te geven. Rond 200 na Chr. heeft het Romeinse rijk net een rustige eeuw (*Pax Romana*) achter de rug. Deze eeuw was namelijk een periode waarin de Romeinse cultuur, waaronder bouwkunst, tot in alle uithoeken van het rijk wordt gebracht. In het noordwestelijke deel van het rijk verschijnen een groot aantal publieke gebouwen naar Romeins model. Deze gebouwen zijn opgetrokken uit mooie, sterke, duurzame natuursteensoorten. De Romeinen staan bekend om het vinden en gebruiken van deze kwalitatief goede natuursteensoorten. De gebouwen in de stad Rome die de tand des tijd al 2000 jaar hebben doorstaan bewijzen deze faam.

De periode die aanbreekt na het begin van de 3e eeuw na Chr. is er één van onrust binnen het noordwestelijke deel van het rijk. Er ontstaat een strijd tussen troonpretendenten Septimius Severus en Clodius Albinus. De strijd onttrekt troepen uit het noordwestelijk deel van het Rijk. Bovendien is de Germaanse druk op de noordelijke rijksgrenzen onhoudbaar geworden. Nijmegen en Tongeren worden beiden in de as gelegd. Ook het omliggende gebied rondom wordt niet gespaard. Dit is een belangrijk gegeven omdat tijdens de strijd veel gebouwen zijn verwoest. Na de verwoestingen is het natuursteen gerecupereerd voor hergebruik. Op deze manier is dit natuursteen secundair gebruikt in de nabijgelegen plaatsen, zoals de inheems-Romeinse nederzetting Tiel-Passewaaij. De precieze functie van dit natuursteen is onduidelijk. De stenen uit het grafveld en nederzetting vertonen duidelijke bewerkingssporen in de vorm van krassen en antieke breuken. Deze sporen zeggen echter alleen iets over de bewerking. Het gevonden natuursteen in de nederzetting en het grafveld heeft het uiterlijk van afval dat overgebleven is na bewerking van een groter fragment. Ook is het overgrote deel gevonden in de vulling van greppels, kuilen en vooral waterputten. Deze plekken zijn uitstekend geschikt om afval in te deponeren. Illustratief is een votieffragment.⁵ Deze is gevonden in de huisgreppel van gebouw 2.⁶ Dat het om een fragment gaat bewijst al dat de natuursteen

³ De datering van deze periodes zijn gebaseerd op de datering van het grafveld en de nederzetting.

⁴ Na aankomst werd het natuursteen ingezet voor de bouw van een publiek gebouw, zoals bijvoorbeeld een tempel. Deze hypothetische tempel heeft overigens niet in Tiel-Passewaaij gestaan.

⁵ Een bioclastische kalksteen met daarop een inscriptie.

⁶ Het gebouw wordt gedateerd van ca. 275 tot 350 na Chr.

aanvankelijk groter is geweest. De oorspronkelijke natuursteen is bewerkt en de vondstplek in de huisgreppel lijkt erop te wijzen dat het fragment afval is overgebleven na bewerking.

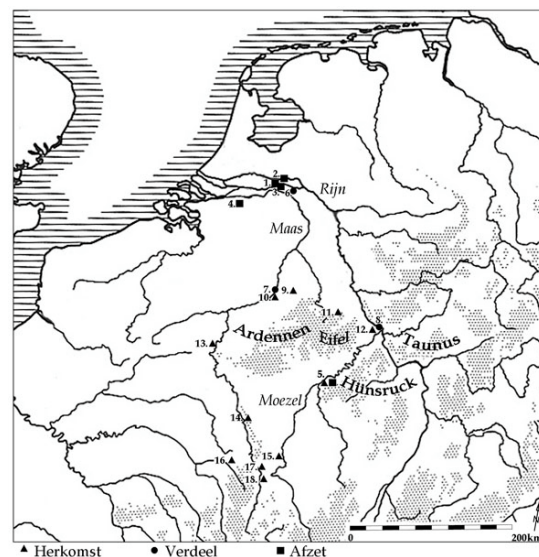

Nederzetting

In de nederzetting is te weinig natuursteen gevonden om een volledig stenen gebouw te reconstrueren. Het gewicht aan natuursteen dat per gebouw gevonden is, is zo laag dat dit uitgesloten moet worden. Een ander argument om steenbouw te weerleggen is dat er geen fundamenten of uitbraaksporen van gebouwen gevonden zijn.

Binnen de nederzetting zijn natuursteensoorten aangetroffen die constant in alle Romeinse periodes terugkomen. Tefriet is hiervan een voorbeeld. Deze soort is het meest talrijk aanwezig, dit zowel qua aantal als gewicht. Het gebruik van tefriet kan in verband worden gebracht met het vermalen van graan tot meel. De natuursteen wordt hierbij gebruikt als maalsteen. Tefriet moest vanuit de Duitse Eifel worden aangevoerd maar de waarschijnlijk hoge kosten van dit transport werden voor lief genomen. De maalstenen waren kennelijk van groot belang in de dagelijkse behoefte.

Siltsteen is ook veel gevonden binnen de nederzetting. Dit gesteente komt veelal van nature voor op de site en is hier via het nabijgelegen water en eventueel de restgeul verzeild geraakt. Een aantal siltstenen vertonen slijpsporen.

Grafveld

Bij het grafritueel zelf lijkt geen natuursteen gebruikt te zijn. In geen van de graven is natuursteen gevonden waaraan een specifieke functie kon worden toegekend. Wel is in het zuidoostelijk deel van het grafveld een concentratie natuursteen gevonden. Deze zijn bij de aanleg van het eerste vlak gevonden. De graven in dit deel behoren tot de jongste uit het grafveld.⁷ De volgende soorten zijn gevonden: tufsteen, bioclastische kalksteen, leisteen en

⁷ De jongste grafveldfase wordt gedateerd van ca. 170 tot 260 na Chr.

zandsteen. Naast de gevonden fragmenten is hier tijdens de opgraving veel verpulverd natuursteen opgemerkt. Dit kan wijzen op bewerking van natuursteen. Het lijkt een vreemd idee dat men de zuidoostelijke hoek van het grafveld heeft uitgekozen om het natuursteen te bewerken. In de laat-Romeinse periode was het grafveld een nat gebied, niet de meest ideale bewerkingsplek. De nederzetting lijkt voor bewerking een veel geschiktere plaats. De vondsten laten zien dat binnen de nederzetting ook natuursteen is bewerkt.

Een andere hypothese is dat binnen het grafveld een monument heeft gestaan. In de Laat-Romeinse periode nemen de Germaanse bewoners de plaats in van de oorspronkelijke (Bataafse?) voorgangers. Deze voorgangers hebben het grafveld aangelegd en continu in gebruik. Met hun verdwijning eindigen ook de bijzettingen van het grafveld. Dat de nieuwkomers Germaans waren, bewijzen de gebouwplattegronden en ook het vondstmateriaal lijkt hierop te wijzen. De nieuwe bewoners egaliseren na verloop van tijd de naastliggende nu ongebruikte grafheuvels om er akkerland van te maken. Egalisatiesporen in combinatie met laat-Romeins vondsten tonen dit aan. Mogelijk zijn de stenen een overblijfsel van een geëgaliseerd monument.

Naast argumenten voor een monument bestaan er ook tegenargumenten.

De concentratie ligt verspreid over een klein gebied in het zuidoosten van het grafveld.

Binnen dat gebied bevonden zich meerdere grafheuvels waar het verband met de concentratie niet direct gelegd kan worden. Verder bestaat er nergens binnen het rivierengebied of op de zandgronden ten zuiden daarvan een voorbeeld van zo'n grafmonument. Het is daarom ook onduidelijk hoe een eventueel monument eruit zou hebben gezien. Was de omvang groot of klein?

Het blijft in het ongewisse of er daadwerkelijk een natuurstenen monument binnen het grafveld heeft gestaan. Het bewijs is te mager om onomwonden over een monument te spreken.

Conclusie

Wanneer we kort samenvattend de gegevens van de nederzetting en het grafveld nog eens op een rij zetten, zijn de volgende conclusies te trekken.

Binnen het grafveld en de nederzetting worden een aantal natuursteensoorten meermaals gevonden. Voorbeelden hiervan zijn: tefriet, siltsteen, tufsteen, leisteen, zandsteen, bioclastische kalksteen.

Een deel van deze natuursteensoorten zijn afkomstig uit betrekkelijk verre gebieden zoals Duitsland en Frankrijk. Zo zijn de maalstenen bijvoorbeeld afkomstig uit de Duitse Eifel. De nederzetting heeft geen stenen gebouwen gekend; de bewoners maakten echter wel gebruik van natuursteen. Het gebruik valt echter in veel gevallen niet te achterhalen.

Het grafveld laat in de zuidoostelijke hoek een concentratie natuursteen zien. Er zijn voor- en tegenargumenten die het bestaan van een natuurstenen monument in het grafveld goed of afkeuren. Een andere mogelijkheid is dat in deze zone natuursteen bewerkt is.

Woord van dank

Tot slot wil ik hierbij de mensen van BATO ontzettend bedanken voor het gebruiken van hun collectie/apparatuur, hulp bij het vervaardigen van de illustraties (Dirk Oomen) en voor de ontvangen adviezen.

Voor geïnteresseerden bezit BATO een pdf-document met daarop de doctoraalscriptie.

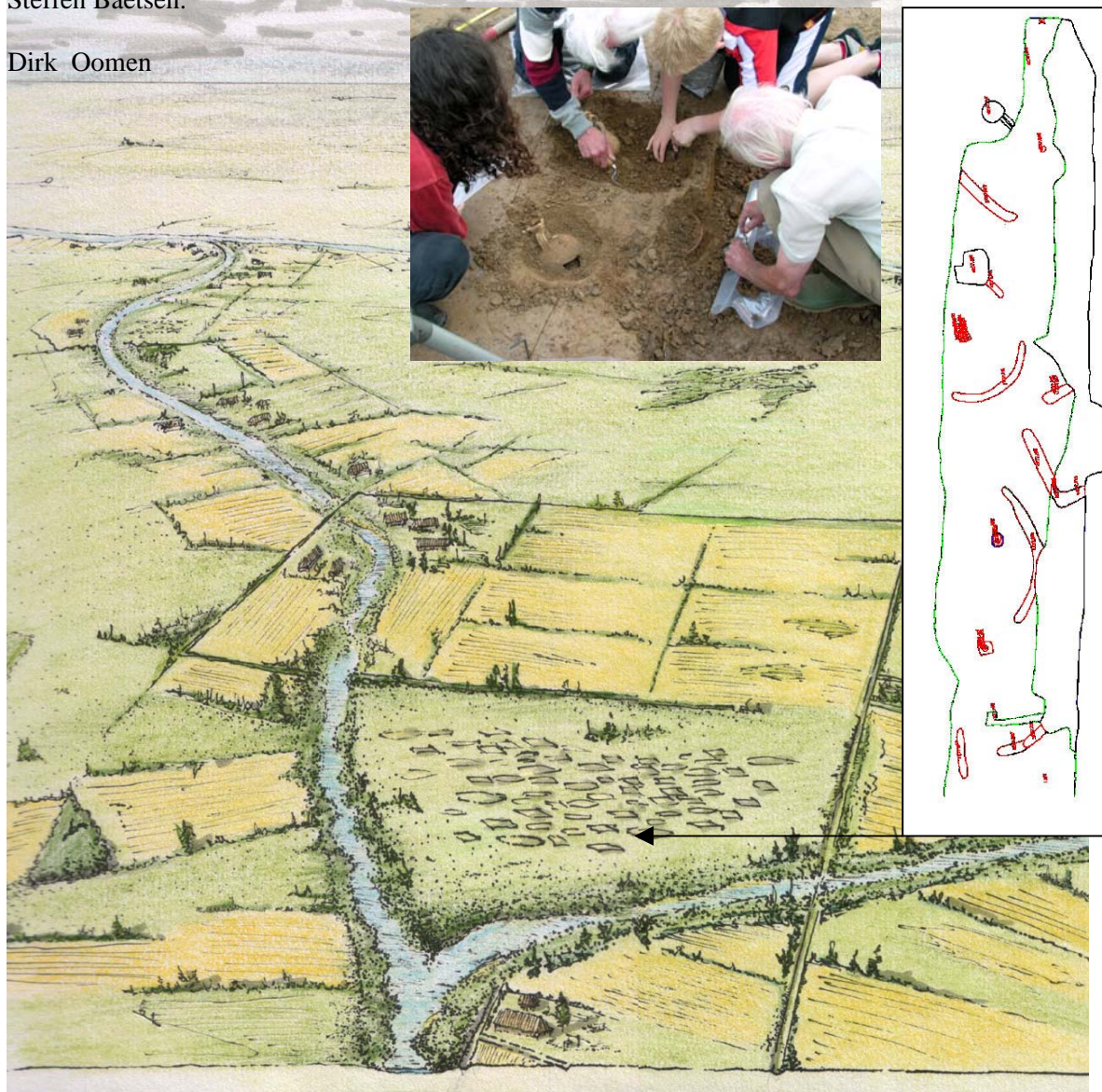
Mark Komen

WAARNEMING BATAAFS GRAFVELD IN PASSEWAAIJ

Op 10 juni 2005 heeft BATO een resterend stukje van het Bataafse grafveld in Passewaaij mogen opgraven. Deze waarneming werd gecoördineerd door Stijn Heeren. Stijn Heeren is archeoloog en doet momenteel een promotieonderzoek op basis van de vondsten van de opgravingen in Passewaaij. De resultaten van onze opgraving worden o.a. gebruikt voor zijn onderzoek.

We hebben die dag o.a. sporen van grafmonumenten gevonden en enkele crematie- en schervenconcentraties van graven. Met als klap op de vuurpijl vonden we eind de middag een compleet graf uit de tweede eeuw na Chr. De inhoud van dit graf bestond uit een grote hoeveelheid crematieresten, een bord, twee kruiken en een beker. Tijdens het zeven van het graf ontdekte Willem Spekking ook nog een bronzen naald. Enkele scherven en monsters uit het graf zijn opgestuurd naar Stijn Oonk (faculteit Aard en Levenswetenschappen, ACVU) voor onderzoek naar de vergane inhoud van een kruik. De resultaten van dit onderzoek verwachten wij in het voorjaar van 2006. Wanneer we alle resultaten binnen hebben willen we de voorwerpen en de resultaten tentoonstellen voor het publiek. Het prachtige weer, de vele enthousiaste belangstellenden en de vele vondsten maakten die dag tot een groot succes. Op de volgende pagina's een aantal stukken uit het rapport van Stijn Heeren en de resultaten van een fysisch-antropologisch onderzoek door Steffen Baetsen.

Dirk Oomen

Reconstructie van het Bataafse grafveld met nederzetting (Passewaaij) in de 2^e eeuw na Christus, actiefoto BATO en plattegrond van de opgraving.

ARCHEOLOGISCHE WAARNEMINGEN OP HET PERCEEL PASSEWAAIJSE HOGEWEG 7

Drs. S. Heeren

Uitvoerder: Beoefenaren Archeologie Tiel en Omgeving (BATO)
Eigenaar grond: Zondag Bouwgroep

Centrumcoördinaat: 155.856 / 431.170
Plaats: Passewaaijse Hogeweg 7, kadaster perceel 113
Gemeente: Tiel
Provincie: Gelderland

Inleiding

Op 10 juni 2005 is er een archeologische waarneming verricht op het perceel van het voormalige adres Passewaaijse Hogeweg 7 (kadaster 113). Er is een put van ca. 45 x 8 m. gegraven, waarin onder andere drie crematiegraven zijn aangetroffen. Deze graven maken deel uit van een grafveld waarvan reeds grote delen door de Hendrik Brunsting Stichting van het Archeologisch Centrum van de Vrije Universiteit (ACVU-HBS) zijn opgegraven tussen 1996 en 2003. De waarneming is uitgevoerd door de amateurarcheologen van de vereniging Beoefenaren Archeologie Tiel en Omgeving (BATO). Deze uitvoering kwam tot stand nadat een reguliere opgraving, georganiseerd volgens de richtlijnen van Malta, niet haalbaar bleek te zijn.

Kader

BATO is een onderdeel van de VOT (Vereniging Oudheidkamer Tiel). Het veldteam stond onder leiding van Stijn Heeren (ACVU-HBS). De werkzaamheden waren aangemeld bij de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB), welke tevens een vergunning verleend heeft. Vanuit de gemeente Tiel heeft Annette Koenders de werkzaamheden gevolgd. Zondag Bouwgroep, de eigenaar van het perceel, vertegenwoordigd door de persoon van dhr. R. Ruyters, heeft schriftelijke toestemming gegeven voor de waarnemingen.

Verslaglegging

Het eerste gedeelte van dit verslag bestaat uit een overzicht van de belangrijkste resultaten. De aangetroffen sporen en structuren, alsmede de belangrijkste vondsten die zijn aangetroffen, worden daarin uiteengezet. Vervolgens volgt een specialistenrapport van de hand van fysisch antropoloog drs. S. Baetsen (ACVU-HBS) waarin de aangetroffen crematieresten worden geanalyseerd. Het tweede gedeelte bevat documentatie betreffende het veldwerk.

Verantwoording en plaatsing gegevens

In de documentatie zijn de richtlijnen en nummering van ACVU-HBS overgenomen. Vandaar dat de werkput het nummer 237 heeft meegekregen en dat de aangetroffen graven de nummers 420 tot en met 422 hebben ontvangen. De veldtekening, documentatie en vondsten zullen door BATO in beheer worden gehouden. Een kopie van de CD met daarop alle digitale bestanden zal aan de ROB worden toegestuurd.

Dankwoord

Hoewel het slechts één dag veldwerk betrof, zijn er toch veel mensen nodig geweest om deze dag tot een succes te maken. Hartelijk dank aan de uitvoerders van het veldwerk: Twan Bäcker (BATO), Petra Hoff (Rasenbergh Milieutechniek), Maurice de Kleijn (ACVU), Annette Koenders (gemeente Tiel), W. Koenders, Mark Komen (ACVU-HBS), Dirk Oomen (BATO), Willem Spekking (BATO), Geert-Jan Spekman (BATO), Guus Taconis (BATO). Daarnaast dank aan de mensen die geholpen hebben bij de verwerking van de resultaten: Steffen Baetsen (ACVU-HBS), Ans van Eenbergen (ACVU-HBS), Hijn van Eupen, Benno Ridderhof (ACVU), Robert Sep (ACVU-HBS). Ook zijn we dank verschuldigd aan ACVU-HBS voor het lenen van veldmaterialen en het gebruiken van de opgravingsdocumentatie. Uiteraard zijn wij de gemeente Tiel, de ROB en Zondag bouwgroep erkentelijk voor het mogelijk maken van dit onderzoek.

Sporen en structuren, aangetroffen tijdens de waarneming op perceel PH 7

Graf 420 (S237.003)

Tijdens de aanleg van het vlak werd een kuil aangesneden met enkele fragmenten crematie en aardewerk. Het betreft slechts de onderkant van een grafkuil, een ploegspoor dwars door de restanten van de kuil geeft de reden voor verstoring aan. Het aardewerk bestaat uit drie scherven (35 gr) van een gladwandige kruikhals Stuart 110b (zie fig. 1), daterend vanaf 125 na Chr. tot in de 3de eeuw. De crematie weegt 3gr.

Fig. 1. Tiel-Passewaaij (PH 7). Aardewerk uit graf 420. Schaal 1:3.

Mogelijk hoort greppel S237.007, ten zuiden van de grafkuil, bij dit graf. Aan de noordzijde van de grafkuil is de greppel echter niet opnieuw waargenomen.

Graf 421 (S237.002)

Ook dit graf betreft slechts een verstoorde onderkant van een grafkuil, waarbij enkele fragmenten crematie, wat scherven aardewerk en een ijzeren voorwerp werden verzameld. De vondsten bestaan uit de volgende stukken:

1. 1 rand (41 gr) van een kleine wrijfschaal, vorm Stuart 149 (zie fig.2). Het baksel heeft een zwarte kern, is met grof zand gemagerd, maar het geelwitte oppervlak voelt toch glad aan. Waarschijnlijk is deze bijgift verbrand.
2. 17 wandscherven (52 gr), gladwandig, grijs tot witgeel. Waarschijnlijk verbrand. Horen waarschijnlijk niet bij 1.
3. 2 wandscherven (4gr), behorend tot een geverfde beker techniek b, binnen zwart buiten roodachtig, groffe kleibestrooiing.
4. 3 fragmenten (11 gr) van een ijzeren voorwerp (spijker?)

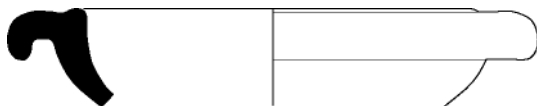

Fig. 2. Tiel-Passewaaij (PH 7). Aardewerk uit graf 421. Schaal 1:3.

De randvorm van de wrijfschaal is op zichzelf niet dateerbaar, deze komt voor vanaf het midden van de 1ste eeuw tot in de 3de eeuw, de gehele looptijd van het grafveld. Voor een datering zou bakselanalyse door een wrijfschaalkenner nodig zijn. De wandscherven van geverfd aardewerk met kleibestrooiing geven aan dat dit graf tussen 90 en 200 na Chr. geplaatst moet worden.

Wellicht hoort kringgreppel S237.010 bij deze grafkuil. De greppel is slechts voor een beperkt deel aangetroffen, en de grafkuil ligt er excentrisch binnen.

Graf 422 (S237.003)

Dit graf was geheel intact aanwezig. De twee kruikhalsen zijn beschadigd doordat de graafmachine ze raakte op het moment van ontdekking, maar het graf zelf was geheel onverstoord. Drie van de vier bijgiften waren compleet en onbeschadigd. De geverfde beker was incompleet en in scherven, maar lag wel in verband. Wellicht is de beker door wortelgroei gefragmenteerd.

Uit de vierkante kuil met afgeronde hoeken zijn de volgende onverbrande bijgiften verzameld (zie fig. 3):

1. *terra sigillata* bord Drag. 31 (compleet, 325 gr), waarschijnlijk Trier-product, met stempel (onleesbaar), datering 150-260 na Chr.
2. gladwandige kruik Stuart 109 (compleet, 369 gr), datering eerste helft 2de eeuw.

3. gladwandige kruik Stuart 110b (compleet, 1159 gr), datering 125 tot in de 3de eeuw.
4. geverfde beker Stuart 2, techniek b met kleibestrooiing (in scherven maar wel in verband aangetroffen, ongeveer voor 60%, 330 gr), datering 90-180 na Chr.
5. bronzen naald (0,6 gr), vervaardigd van gerold bronsblik.
6. crematierestendepot (1333 gr)

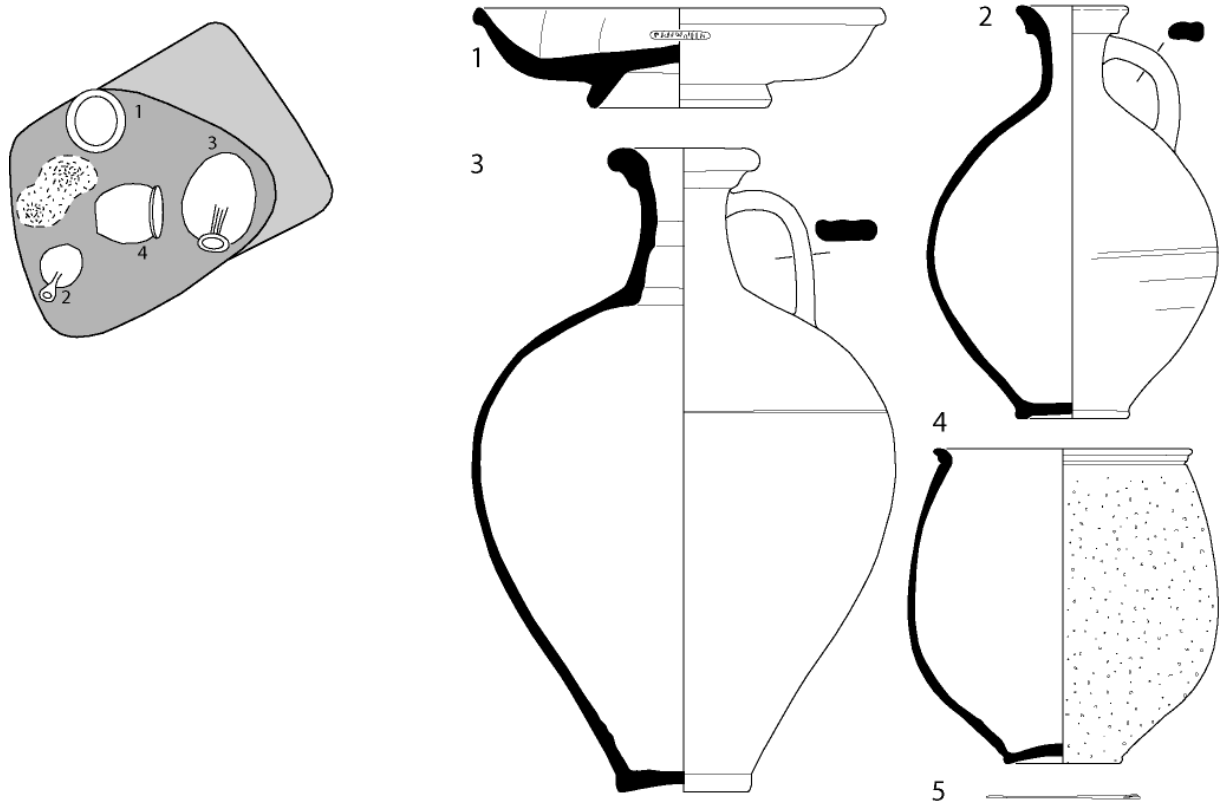

Fig. 3. Tiel-Passewaaij (PH 7). Graf 422. Kuil schaal 1:20, bijgiften schaal 1:3.

De datering van graf 422 is niet geheel zonder problemen. De datering van het *terra sigillata* bord en die van de kleine kruik Stuart 109 sluiten elkaar uit, hebben geen overlap. Ofwel de determinatie als Trierer *terra sigillata* is niet juist, ofwel is de kruik pas in het graf terecht gekomen nadat zulke kruiken al niet meer werden geproduceerd. Aangezien de datering van de Trierse productie (begint rond 150) aansluit bij de determinatie van de vorm, een bord Drag. 31 (eveneens vanaf 150), wordt er van de tweede verklaring uitgegaan, dat de kruik al een oud stuk was toen het in het graf werd geplaatst. Daarmee wordt het graf 150-180 na Chr. gedateerd, gebaseerd op de overlap tussen het *terra sigillata* bord (na 150) en de geverfde beker (tot 180).

Kringgreppel S237.011 hoort bij dit graf. Het is een rond monument met een diameter van 7,7 m., waarbinnen de grafkuil centraal is gelegen.

Graf ? (S237.004)

De vondst in fig. 4 is op het archeologisch vlak gedaan. Er was geen archeologisch spoor of laag waarneembaar waar de vondst uit afkomstig is. Het is mogelijk dat het de onderkant van een grafkuil betrof, die na het verzamelen van de vondst en het opschaven van het vlak volledig verdwenen was. De vondst betreft een kruikamfoor Stuart 129a, daterend uit de periode 90-125 na Chr.

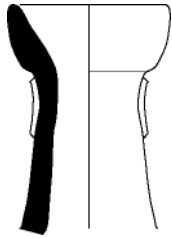

Fig. 4. Tiel-Passewaaij (PH 7). Aardewerk uit een vermoedelijk graf. Schaal 1:3.

Greppel S237.005 en S237.006

Deze greppels zijn beide 'armen' van hetzelfde grafmonument. Het is een vierkant of rechthoekig monument met één zijde van 6,5 m, bekend omdat een hoek in het vlak ligt, en een andere zijde van tenminste 4,5 m. Dit monument lag in de oostwand van de werkput. Dit is een gedeelte dat vrijwel onleesbaar was door reductie, maar omdat het vlekkenpatroon in de reductie ontbrak waren de greppel toch goed te volgen. Vondsten maakten bovendien duidelijk dat het een archeologisch spoor betrof. Tijdens de aanleg is uit de bouwvoor boven de greppel, wellicht in de nazakking, dierlijk botmateriaal verzameld (niet gedetermineerd). Uit de greppels zelf is aardewerk verzameld:

1. 1 wandscherf van een wrijfschaal, zwart baksel met geelwit oppervlak, kwartskorrels aan de binnenzijde, glad oppervlak aan de buitenzijde.
2. 5 wandscherven ruwwandig aardewerk, waarschijnlijk Eifelwaar (Urmitz of Speicher), tweede helft 2de of 3de eeuw.

Waarschijnlijk hoort de wandscherf van de wrijfschaal bij de rand in graf 2. Dat zou betekenen dat deze randstructuur open lag op het moment dat graf 2 ontstaan is.

Greppel S237.012

Tijdens het veldwerk was deze greppel het breedste en het meest duidelijk zichtbaar. Waarschijnlijk betreft het geen arm van een rechthoekige kringgreppel, maar is het een lange greppel die de vroegste nederzettingen aan de buitenzijde markeert. Ten zuidoosten van deze werkput is hij tijdens het onderzoek van 2003 onderzocht, en ten noordwesten is de greppel in de jaren '90 ook in grafveldputten 145 en 154 en in de nederzetting Oude Tielseweg waargenomen.

FYSISCH ANTROPOLOGISCH ONDERZOEK CREMATIERESTEN TIEL PASSEWAAIJ 2005

Drs. S. Baetsen.

Resultaten

Het totale gewicht van de aangeleverde crematie bedraagt 1332,9 gram. Gemiddeld genomen kan er van een volwassen individu circa 2270 gr (man circa 2700, vrouw 1840gr) resteren aan botmateriaal na verbranding⁸. In dit geval is dus meer dan helft van het te verwachten gewicht teruggevonden. Om de mate van intactheid te bepalen, de zogenaamde intactheidsratio, worden de resten opnieuw en droog gezeefd over zeven met ronde gaten en diameters van 3 en 10 millimeter. Dit resulteert in de volgende gewichten:

- > 10mm 459,2 gr;
- >3mm en < 10mm 544,3 gr;
- < 3 mm 329,4 gr;
- Totaal 1332,9 gr.

⁸ Holck 1996, zie ook Van den Bos & Maat 2002, 10-11 voor een discussie over dit onderwerp.

Tussen de botfragmenten kleiner dan 3 mm bevinden zich nog andere materiaalsoorten die echter zo klein zijn dat ze niet verder gesorteerd kunnen worden. Op het totale gewicht van de crematie hebben deze fragmenten maar een geringe invloed.

Om de mate van intactheid te bepalen moet het gewicht van de fragmenten groter dan 10 mm gedeeld worden door het totale gewicht van de fragmenten groter dan 3 mm. Het resultaat geeft 0,46 wat gemiddeld is. Wanneer het gewicht van de fragmenten groter dan 10 mm echter meer dan 150 gram bedraagt, is een analyse van deze resten waardevol.⁹ Van den Bos en Maat suggereren dat ook de fractie tussen 3 en 10 mm onderzocht dient te worden wanneer de crematieresten niet in een aardewerken “container” zijn bijgezet.¹⁰

De fragmenten groter dan 10mm bestaan uit:

Diafysen (beenschachten)	186,8 gr.
Cranium /mandibula (schedel/onderkaak)	125,4 gr.
Pelvis (bekken)	17,2 gr.
Epifysen (gewrichtsuitendeinden)	44 gr.
Vertebrae (wervels)	18,2 gr.
Scapula (schouderblad)	5 gr.
Niet determineerbaar	54,4 gr.
Totaal	459,2 gr.

De resten met een grootte tussen 3 en 10 mm bestaan vooral uit cranium, diafyse en epifyse fragmenten. Deze fragmenten zijn niet apart gewogen omdat deze niet bijdragen in de analyse. De hoofdzakelijk witte kleur van het botmateriaal suggereert een verbrandingstemperatuur van 800°C. Dit komt overeen met de temperatuur die Van den Bos in zijn onderzoek gevonden heeft.¹¹ Er zijn geen dubbele fragmenten tussen de botresten aangetroffen. Ook de kleur en afmetingen van de fragmenten geven geen aanleiding om te vermoeden dat het om de resten van meer dan één persoon gaat.

Ondanks de aanwezigheid van cranium- en pelvisfragmenten is geen betrouwbare geslachtsdeterminatie te geven. De reden hiervoor is dat de karakteristieke onderdelen te gefragmenteerd aanwezig zijn. De diafyse fragmenten vertonen wel robuuste oppervlakken. Dit kenmerk kan er op duiden dat het om de botresten van een mannelijk individu gaat. Deze zijn gemiddeld genomen robuuster ontwikkeld bij mannen door stevigere spieraanhechting op de botten. Enkele craniumfragmenten vertonen duidelijk zichtbare scherpe en spitse suturen (schedelnaden) maar zijn wel gesloten. Dit betekent een skeletleeftijd bij overlijden tussen de 20 en 40 jaar.¹² Van enige botveranderingen als gevolg van ziekten zijn geen resten aangetroffen.

Conclusie

Het gecremeerde botmateriaal geadmistreerd als spoor 237.003, nummer 13 representeren één individu. Ondanks een intactheidsratio van 0,46 en een gewicht van 459,2gr, van de fragmenten groter dan 10mm, is een betrouwbare uitspraak over het geslacht van het gecremeerde individu niet mogelijk. Het vermoeden bestaat dat om de resten van een man gaat gebaseerd op de robusticiteit van het bot. Het individu was tussen de 20 tot 40 jaar oud toen het overleed. De verbrandingstemperatuur heeft tussen de 800 en 900°C gelegen.

⁹ Maat 1997.

¹⁰ Van den Bos & Maat 2002, 3.

¹¹ Van den Bos & Maat 2002, 6.

¹² Herma
nn et al. 1990, 67.